

TIL SATHLARINING TIZIMLI TUZILISHI

Toshmurodova Hosila Alisher qizi

Shokirjonova E'zoza Sherzod qizi

Anvarjonova Lola Anvarjon qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tili adabiyoti yo'nalishi

1-bosqich talabalari

Ilmiy rahbar: Turg'unpo'latov Diyorbek Ro'zmamat o'g'li

Chirchiq davlat pedagogika universiteti O'zbek tilshunosligi kafedrasida

o'qituvchisi

ANNOTATSIYA: *maqolada til sathlarining tizimli tuzilishi, ularning o'zaro bog'liqligi hamda til tizimidagi o'rni tahlil qilinadi. Har bir sathning asosiy birliklari va vazifalari yoritilib, tilning ierarxik tuzilishi asoslab beriladi.*

Kalit so'zlar: *til sathlari, fonetika, morfemika, leksika, sintaksis, til tizimi.*

KIRISH

Til tizimi — har qanday tabiiy tilning o'zaro munosabatlar bilan bog'langan, muayyan birlik va butunlikni tashkil etuvchi lisoniy unsurlari majmui. Til tizimining har bir tarkibiy qismi alohida alohida emas, balki tizimning boshqa tarkibiy qismlariga qaramaqarshi qo'yilgandagina mavjud bo'ladi. Til murakkab butunlik bo'lib, uning tarkibiy qismlari sifatida fonologik, leksik (semantik), morfologik, sintaktik va uslubiy (funktional) sathlar ajratiladi. Til tizim (butunlik) tabiatiga egaligi bois uning tarkibiy qismlari ham shunday xarakterda bo'ladi. Tilning tizim sifatida izoxlanishi F.de Sossyur, V.Gumboldt va boshqa tilshunoslarning asarlaridan boshlangan. Til tizimi haqidagi hozirgi zamon tasavvuri esa o'z ichiga o'zaro aloqador bo'lgan til sathlari, til birliklari, paradigmatic va sintagmatic munosabatlar, tilning belgilar tizimi ekanligi, tilda shakl hamda vazifa (funksiya), struktura va substansiya, tilning ichki va tashqi aloqalari, sinxroniya va diaxroniya, analiz va sintez, doimiylik va muvaqqatlik kabi tushunchalarni ham qamrab oladi. Til tizimini tashkil etuvchi tarkibiy qismlar bir-birini taqozo etadi. So'zlar ishtirokida so'z birikmasi, gaplar shakllanadi va nutq hosil bo'ladi. Bunda grammatik qurilish vositalari (affiks, yordamchi so'zlar, sintaktik vositalar) hamda so'z tartibi, inversiya, suppletivizm, tautologiya singari vositalar ham o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Til o'ta murakkab qurilishli ijtimoiy hodisa bo'lib, uning negizini tashkil etuvchi til birliklari tizimlari asosida til qurilishining o'zaro bog'liq bosqichlari ajratiladi; bu bosqichlarga xos birliklar tizimi tilshunoslikning turli sohalarida o'rganiladi.

Til murakkab tizim bo'lib, u bir nechta o'zaro bog'langan sathlardan tashkil topadi. Har bir sath o'zining alohida birliklari va qonuniyatlariga ega bo'lib, ular birgalikda til tizimini hosil qiladi. Tilning eng quyi sathi fonetik-fonologik sath hisoblanadi. Unda nutq tovushlari va ularning ma'no farqlash xususiyati o'rganiladi. Keyingi sath — morfemik sath bo'lib, u

soʻzning tarkibiy qismlarini tahlil qiladi. Leksik sath tilning soʻz boʻyligini tashkil etadi. Soʻzlar orqali inson oʻz fikrini ifodalaydi. Sintaktik sath esa soʻzlarning oʻzaro bogʻlanishi va gap tuzilishini oʻrganadi. Til sathlari oʻzaro chambarchas bogʻliq boʻlib, biri ikkinchisiz mavjud boʻla olmaydi. Shu sababli til yagona tizim sifatida qaraladi. Til insonlar oʻrtasidagi asosiy aloqa vositasi boʻlib, jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bogʻliq. Tilning ichki tuzilishi murakkab tizimdan iborat boʻlib, u turli sathlar orqali shakllanadi. Til sathlarini oʻrganish tilning qanday ishlashini, fikr qanday ifodalanishini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy tilshunoslikda tilni tizim sifatida oʻrganish dolzarb masalalardan biridir. Til insoniyatning eng muhim ijtimoiy aloqa vositasi boʻlib, u murakkab va koʻp qatlamli tizimdan iborat. Har bir til oʻzining ichki tuzilishiga ega boʻlib, bu tuzilish maʼlum sathlar orqali namoyon boʻladi. Tilshunoslikda ushbu sathlar til sathlari deb ataladi va ular tilning qanday ishlashini tushunishda asosiy oʻrin tutadi. Til sathlari deganda tilning kichik birliklardan boshlab asta-sekin murakkablashib boradigan darajalari tushuniladi. Har bir sath oʻziga xos birliklarga ega boʻlib, ular birgalikda yagona tizimni tashkil etadi. Bu tizim ierarxik xarakterga ega: quyi sathlar yuqori sathlar uchun asos vazifasini bajaradi. Til jamiyatning asosiy aloqa vositasi boʻlib, u murakkab va koʻp qatlamli tizimdan iborat. Tilning ichki tuzilishi turli sathlar orqali namoyon boʻladi. Har bir sath oʻz vazifasi va birliklariga ega boʻlib, ular birgalikda til tizimini tashkil etadi.

Tilshunoslikda til sathlari odatda quyidagilarga ajratiladi: fonetik-fonologik sath, leksik sath, morfologik sath va sintaktik sath. Baʼzi manbalarda semantik sath ham alohida koʻrib chiqiladi. Ushbu sathlar bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, biri ikkinchisiz toʻliq ishlay olmaydi. Tilshunoslikda til sathlari odatda quyidagilarga ajratiladi: fonetik-fonologik sath, leksik sath, morfologik sath va sintaktik sath. Baʼzi manbalarda semantik sath ham alohida koʻrib chiqiladi. Ushbu sathlar bir-biri bilan chambarchas bogʻliq boʻlib, biri ikkinchisiz toʻliq ishlay olmaydi.

“Sistema” va “struktura” tushunchasi . Sistema — bu oʻzaro bogʻlangan, yaxlit bir butunlikni tashkil etuvchi elementlar, qismlar va boʻlaklar majmui (masalan, til, kompyuter, organizm). Struktura esa — shu sistemaning ichki tuzilishi, elementlarning joylashuvi va oʻzaro aloqa qilish tartibidir. Sistema nima ekanligini (tarkibi), struktura esa qanday tashkil etilganini (tartibi) bildiradi. Asosiy tushunchalar va farqlar: Sistema (Yunoncha: systema — yaxlit, qismlardan tarkib topgan): Yaxlitlik va birikkanlik xususiyatiga ega. Elementlar majmuasi oʻzaro funksional bogʻliq boʻladi. Masalan: Til sistemasi - fonema, morfema, soʻz va gaplarning oʻzaro aloqasi. Struktura (Lotincha: structura — qurilish, joylashuv): Sistemaning ichki tuzilish qonuniyatlari va munosabatlari. Struktura qismlarning qanday tartibda joylashganini koʻrsatadi. Masalan: Gapning strukturasida ega va kesimning oʻrni. Oʻzaro bogʻliqlik: Strukturasiz sistema, sistemasi struktura mavjud boʻlmaydi. Struktura tizim elementlarining barqaror aloqalarini ifodalaydi. Nazariy tilshunoslikda til sistema sifatida qismlar yigʻindisi, struktura sifatida esa ularning ierarxik tuzilishi oʻrganiladi.

Fonetik-fonologik sath (tovushlar tizimi). Bu tilning eng quyi va asosiy sathi hisoblanadi. **Fonetik jihat:** Nutq tovushlari qanday hosil boʻlishini oʻrganadi, tovush apparati

(til, lab, tanglay, hiqildoq) ishtirokini ko'rib chiqadi, tovushlarning akustik (eshitilish) xususiyatlarini tahlil qiladi. **Fonologik jihat:** Tovushlarning ma'no farqlashdagi rolini o'rganadi. Masalan: bol – pol (b va p tovushlari ma'noni o'zgartiryapti). Muhim tushunchalar: Unli va undosh tovushlar, Urg'u (so'zdagi kuchli bo'g'in), Intonatsiya (gap ohangi), Assimilyatsiya (tovushlarning bir-biriga moslashuvi). Agar tovushlar noto'g'ri talaffuz qilinsa, nutq tushunarsiz bo'lib qoladi.

Leksik sath (so'z boyligi). Bu sath tilning lug'aviy boyligini tashkil etadi. Nimalarni o'rganadi: So'zlar va ularning ma'nolari, so'zlarning kelib chiqishi (etimologiya), so'zlarning ishlatilish doirasi. So'zlar orasidagi munosabatlar:

Sinonimlar: chiroyli – go'zal, antonimlar: katta – kichik, omonimlar: ot (hayvon) – ot (fe'l). Leksik sath nutqni boy qiladi, fikrni aniq va chiroyli ifodalashga yordam beradi.

Morfologik sath (so'z tuzilishi). Bu sath so'zlarning ichki tuzilishi va grammatik shakllarini o'rganadi. Asosiy tushunchalar: Morfema – eng kichik ma'noli birlik, ildiz (kitob), qo'shimcha (kitoblar, kitobim). So'z turkumlari: Ot (kitob, odam) fe'l (yurmoq, yozmoq), sifat (katta, chiroyli), son, olmosh, ravish va boshqalar. Jarayonlar: So'z yasash: ish → ishchi, so'z o'zgartirish: kitob → kitoblar. Morfologiya nutqni grammatik jihatdan to'g'ri qurishga yordam beradi.

Sintaktik sath (gap tuzilishi). Bu sath so'zlarning gap ichida qanday bog'lanishini o'rganadi. Asosiy birliklar: So'z birikmasi (katta uy, tez yugurdi), gap (men maktabga bordim). Gap turlari: Sodda gap, qo'shma gap, gap bo'laklari: Ega (kim? nima?), kesim (nima qildi?), to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol. Sintaksis fikrni aniq, mantiqli va tushunarli ifodalashni ta'minlaydi.

Semantik sath (ma'no tizimi). Bu sath tilning mazmuniy tomonini o'rganadi. Nimalarni qamrab oladi: So'z ma'nolari. Ko'p ma'nolilik (polisemiya), Ma'no ko'chishi (metafora, metonimiya). Misol: "oltin yurak" – bu yerda oltin haqiqiy emas, balki "yaxshi" ma'nosida. Semantika nutqning mazmunini to'g'ri tushunish va yetkazishda muhim.

Pragmatik sath (nutq va vaziyat). Bu ko'p hollarda alohida sath sifatida qaraladi.

Mazmuni: Til birliklarining real nutqdagi ishlatilishi. Gapning yashirin ma'nosi Misol: "Deraza ochiq ekan" → aslida: derazani yop degan ma'no bo'lishi mumkin. Nutq aktlari: So'rash, buyurish, taklif qilish. Bir xil gap turli vaziyatda turlicha ma'no beradi.

Matn (diskurs) sathi. Eng yuqori sath hisoblanadi. Mazmuni: Gaplar majmuasi (matn), matnning yaxlitligi, matn xususiyatlari, koherensiya (mazmuniy bog'liqlik) koheziya (grammatik bog'liqlik). Matn turlari: Hikoya, tavsif, mulohaza

Bu sathda til to'liq fikr ifodalash vositasiga aylanadi.

Sathlar o'rtasidagi bog'liqlik: Til sathlari alohida ishlaydi, ular bir-biriga bog'liq tizim: Tovush → so'z → gap → ma'no. Har bir yuqori sath quyi sathga tayanadi Masalan: tovushlar bo'lmasa → so'z yo'q, so'z bo'lmasa → gap yo'q gap bo'lmasa → fikr ifodalanmaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, til sathlari inson tilining murakkab, ko'p bosqichli va o'zaro uzviy bog'langan tizim ekanligini yaqqol namoyon etadi. Har bir sath — fonetik-fonologik, morfologik, leksik-semantik, sintaktik, pragmatik va matn sathi — tilning alohida jihatini ifodalasa-da, ular birgalikda yagona kommunikativ mexanizmni tashkil etadi. Ushbu sathlarning har biri o'z funksiyasiga ega: tovushlar nutqning moddiy asosini yaratadi, morfologik vositalar grammatik shaklni belgilaydi, leksik birliklar mazmunni boyitadi, sintaksis esa fikrni mantiqiy va tartibli shaklda ifodalash imkonini beradi. Til sathlarining eng muhim xususiyati — ularning ierarxik va tizimli xarakterga ega ekanligidir. Ya'ni, quyi sathlar yuqori sathlarning shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Tovushlardan so'zlar, so'zlardan gaplar, gaplardan esa yaxlit matn hosil bo'ladi. Shu sababli tilni alohida qismlar yig'indisi sifatida emas, balki o'zaro bog'langan yaxlit sistema sifatida tushunish zarur. Har qanday sathdagi o'zgarish boshqa sathlarga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin, bu esa tilning dinamik va rivojlanib boruvchi hodisa ekanligini bildiradi.

Bundan tashqari, til sathlari faqat ichki tuzilish bilangina cheklanmaydi, balki inson tafakkuri, ijtimoiy muhit va nutq vaziyati bilan ham chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa, pragmatik va matn sathlari orqali tilning real hayotdagi qo'llanishi, ya'ni insonlar o'rtasidagi muloqot jarayoni to'liq namoyon bo'ladi. Bu esa tilning nafaqat tizim, balki faoliyat vositasi ekanligini ko'rsatadi.

Til sathlarini chuqur o'rganish nafaqat nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan ham muhimdir. U nutq madaniyatini rivojlantirish, fikrni aniq va ravon ifodalash, til o'rganish jarayonini samarali tashkil etish hamda tarjima, tahlil va ilmiy tadqiqotlarda katta yordam beradi. Ayniqsa, tilshunoslik, pedagogika va kommunikatsiya sohalarida bu bilimlar muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, til sathlari — bu tilning ichki tuzilishini ochib beruvchi asosiy tushuncha bo'lib, ular o'zaro uyg'unlikda ishlagan holda inson fikrini to'liq, aniq va ta'sirchan tarzda ifodalash imkonini yaratadi. Tilni chuqur anglash uchun uning barcha sathlarini birgalikda, tizimli yondashuv asosida o'rganish zarur. Faqat shundagina tilning haqiqiy mohiyati, uning boyligi va imkoniyatlari to'liq namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ferdinand de Saussure. Kurs obshchey lingvistiki (Umumiy tilshunoslik kursi). – M.: Progress, 1977.
2. Noam Chomsky. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.
3. G'ulom Abdurahmonov. O'zbek adabiy tili tarixi. – T.: O'qituvchi, 1987.
4. Shavkat Rahmatullayev. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Universitet, 2006.